

**АРХЕОЛОГІЯ.
ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО І МУЗЕЄЗНАВСТВО.
МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО**

*Григорій ОХРИМЕНКО,
Ольга КОРЕЦЬКА,
Світлана ЛОКАЙЧУК*

Дослідження неоліту Волині

Пам'ятки дунайської культури Волині вивчаються більше 80 років: виявляються нові поселення, проводяться розкопки, відкриваються нові перспективи в пізнанні історії раннях землеробів Східної Європи. У праці Яна Фітцке «*Stanowiska kultury ceramiki wstęgowej na Wolyniu*», опублікованій 1938 року в часописі «*Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejetnoscі*», вміщено інформацію про відкриття поблизу м. Луцька першої на Волині пам'ятки періоду неоліту (дунайської культури, або лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК)). То була справді сенсаційна подія [1, с. 97; 18, с. 115-116]. Автор слушно зазначав, що це одна зі східних пам'яток культури стрічкової кераміки в Європі.

Зараз нам відомо кілька десятків поселень носіїв КЛСК, що були вихідцями з Подунав'я: в басейнах Случі (біля м. Березне), Вілії (Новомалин), Горині (Хорів), Усті (Городок, м. Рівне (Басів Кут)), Стубли (Клевань), Стиру (Луцьк-Гнідава, Красне, Черчиці, Боратин); на берегах доплавів Стиру – р. Черногузки (Полонка, Голишів, Коршівець, Ратнів, Цеперів), Сарни (Усичі, Валентинів, Шепель). Кілька років тому співробітники Волинського краєзнавчого музею Т. Верба та М. Вашета відкрили житло цієї культури в с. Хорохорин Луцького р-ну.

У вивченні дунайської культури брали участь І. Свешніков, В. Пясецький, О. Позіховський, О. Романчук, В. Ткач, М. Матвієйко, Г. Охріменко, А. Бардецький та ін. Підсумки дослідження цієї теми вміщено в монографії Г. Охріменка «Кам'яна доба» (2009 р.) [Охріменко, 2007] та в окремій статті О. Ларіної, Г. Охріменка

«Крайняя восточная периферия западной линейной керамики (пространственно-географический аспект)» (2007 р.) [3, с. 89-109]. Все ж відкриття пам'яток того періоду, перші розкопки та несподіване виявлення кількох пунктів навколо Луцька (Гнідава, Красне, давній залізничний вокзал – район Яровиці) належить Яну Фітцке. Про ці відкриття та про роботи інших польських археологів йдеться в дописі Я. Фітцке «Цьогорічні археологічні дослідження на Волині» (*переклад наш – Г. О.*), вміщеному в журналі «*Z otchłani wieków*» (1938 р.) [1, с. 99-100]. З публікації видно, що в передвоєнний період проводилися значні дослідницькі роботи на теренах Волині з участю таких відомих археологів, як доктор Г. Ленчик, доктор Т. Рейман, професор Т. Сулімірський. Останній, зокрема, зробив важливі відкриття на Рівненському Поліссі – досліджував кургани тшинецької та милоградської культур біля с. Зобороль неподалік Рівного та поселення шнурової кераміки в Майдані-Моквинському (сучасне с. Моквин Березнівського р-ну) [9, с. 93].

У с. Городок Рівненського р-ну на р. Устя значні пошукові роботи проводили в той час Ф. Штенгенль, М. Біляшівський, Л. Савіцький, І. Шойер-Савіцька та ін. [11, с. 163-164, 182, 197-200]. Проте найбільшою активністю в пошуках та дослідженні різних пам'яток краю відзначався Ян Фітцке. Він же постійно запрошував до вивчення Волині та Полісся старших колег-археологів, у т. ч. вищезгаданого Т. Сулімірського, який мав бути рецензентом його докторської роботи (дисертації).

В іншій публікації – «Відкриття землянок ранньої лінійної кераміки у Луцьку» (1937 р.) – Я. Фітцке повідомляє про результати роботи двотижневої археологічної експедиції, організованої Волинським товариством приятелів наук у квітні 1937 р. [17, с. 231-232]. Розкопки проводилися на території цегельні Глікліха у Гнідаві (передмістя Луцька), де на глибині одного метра відкрито неолітичні землянки «старшої лінійної кераміки» (культури лінійно-стрічкової кераміки – Г. О.). Виявлено три землянки, підокруглі в плані, подібні до жител цієї культури в Польщі, які були заповнені кістками тварин та уламками посуду [17, с. 231]. Фрагменти кераміки більших та менших розмірів репрезентують півкулясті типи посуду, прикрашені волотами або кутовими прокресленими лініями, на яких нанесені овальні заглибини

(на кутових лініях ямки вдавлені на вершинах кутів), а також орнаментовані гудзками, що по два нанесені нижче від зрізу вінець, або гудзками-виступами (короткі вуха) в найширшій частині тулуба. На деяких уламках кубків чи мисок є й пальцеві (нігтеві) відтиски, одинарні або подвійні, нанесені горизонтально біля вінець посудини чи навскіс на стінках. Серед решти фрагментів знайдено частину посудини, ймовірно, миски, на якій нижче від краю є горизонтальний ряд округлих гудзків. Виявлено багато фрагментів без декору. Уламки з орнаментом і без нього походять від посудин із відмуленої глини, мають вирівняну поверхню темно-сірого або жовтого кольорів [17, s. 232]. Виявлення решток жител, що є свідченням перебування носіїв КЛСК на Волині, було одним із найбільших археологічних відкриттів на цих теренах у передвоєнний період. Зважаючи на те, що аналогії волинським матеріалам були відомі найближче на Краківщині, Я. Фітцке припускав, що це населення прийшло сюди з заходу Польщі.

Проведені Волинським товариством приятелів наук археологічні дослідження на теренах Волинського воєводства дозволили виявити, крім іншого, 10 «певних», до тих часів невідомих пам'яток КЛСК у цьому регіоні (не рахуючи в різних місцях знайдених окремих артефактів). Це поселення носіїв дунайської культури у/біля таких населених пунктів, як: с. Городок поблизу Рівного, виявлене Л. Савіцьким і М. Древком; с. Городок поблизу Луцька; с. Яловичі Млинівського р-ну; м. Луцьк (колишній залізничний вокзал (dworzec); ур. Гнідава); м. Острог; с. Сьомаки Луцького р-ну та ін. На території останнього влітку 1937 р. випадково виявлено скелетове поховання дорослої людини (культури моравської мальованої кераміки). У ньому було три посудини (одна мальована білою фарбою), чотирибічна кам'яна («з лукаку») сокирка та три плоскі крем'яні пластини. Із поселень в с. Устя Костопільського р-ну та на хуторі Валентинів, біля с. Усичі Луцького р-ну, відомо кілька землянок, заповнених багатим керамічним матеріалом, серед яких виявлено нижню частину посудини йордановської (лендельської – Г. О.) культури на пустотілій ніжці.

Такі були основні результати вивчення пам'яток нового кам'яного віку на Західній Волині в міжвоєнний період. Всі

названі пам'ятки належать до раннього та пізнього періодів неоліту, енеоліту розселення ранніх землеробів у східній зоні Європи, які прийшли на сучасні землі Польщі та Волині. Найбільше їх приваблювала зона лісостепу з її родючими ґрунтами.

Сучасні дослідження. На сьогодні відомо, що населення дунайської культури оселялося скупченнями («островами») різної величини поселень. Їхні пам'ятки у Східній Європі порівняно із Центральною Європою вивчені менше. Це стосується України (у т. ч. Волині), Молдови, Румунії [13; 14, s. 31-56]. На Волині, окрім Гнідави та інших н. п. навколо Луцька, було відоме поселення поблизу м. Рівного [5, с. 69-82]. Активні розвідки старожитностей КЛСК проводили в межах Волинської області М. Матвієйко, Г. Охріменко, на Дубенщині – В. Ткач, на Острожчині – О. Позіховський та О. Романчук.

Експедицією, до якої входили українські, польські та німецькі археологи, на початку 2000-х років продовжено вивчення поселень КЛСК на Західній Волині, зокрема на Острожчині [12, s. 253-261; 13; 15]. У результаті М. Дембець, Т. Саїле та О. Позіховський опублікували матеріали з поселення Межиріч, що знаходиться в Острозькому р-ні в межиріччі річок Вілії та Горині [16, s. 131-144].

У 1993 р., під час роботи експедиції О. Позіховського, одержано 176 фрагментів кераміки КЛСК, які походять приблизно з 65 посудин. Вони належать до двох періодів лінійно-стрічкової культури: ранньої та середньої («нотної») [16, s. 133-138, рис. 1-рис. 5]. Аналогії виробам раннього періоду з Межиріч є в інших частинах Європи: в Самбожці [21], у Словаччині – фаза Мілановце [22]. М. Дембець зараховує матеріали з Межиріч до ранньої переднотної фази 1а [13, s.146]. Вона синхронізується з гнєховицькою фазою Польщі (див.: Kulczycka-Leciejewiczowa, 1964; 1979; 1988).

На поселенні Межиріч знайдено також унікальний фрагмент керамічного віттарика (зберігся один з рижків та пошкоджена ніжка). Його поверхня вкрита прокресленим орнаментом та ямками. Датується виріб середнім періодом неоліту. Знахідки подібних артефактів відомі в сучасній Чехії, Словаччині.

Нововиявлені пам'ятки Волині. В останні десятиліття збільшилася кількість нововідкритих пам'яток дунайської культури з лінійно-стрічковою керамікою, а саме:

1. У 80-ті роки ХХ ст. в Березнівському р-ні Рівненської обл. провів розвідки Олександр Романчук. За 3 км на південь від с. Поляни в уроч. Кам'янисте (на місці хутора Підрудень) на льодовиковій морені, поблизу меліорованого болота, ним знайдено давню кераміку. Стратиграфія пам'ятки така: 0,3 м – супіщаний ґрунт сірого кольору. У ньому були крем'яні вироби – нуклеуси, 26 пластин, кілька скребків, кільканадцять фрагментів неолітичної кераміки з лінійним та нотним декором, частина дна посудини. На основі зібраних уламків цей комплекс можна датувати середнім періодом КЛСК. Камінь, з якого виготовлялися знаряддя, місцевий, напівпрозорий, темно-сірий або жовто-сірий [7, с. 79-87]. Незвичайність цієї пам'ятки полягає в її місцезнаходженні – зона глибокого Полісся. Відомо, що ранні землероби КЛСК селилися майже завжди на лесових ґрунтах Західної Волині, Подністров'я, включаючи і сучасну Молдову. Виявлення О. Романчуком, імовірно, невеликого поселення на Березнівщині, тобто на Поліссі (в басейні р. Случ), стало несподіваним. Крім пам'ятки поблизу с. Поляни, кераміка КЛСК в зандрових умовах відома ще поблизу с. Фасова на Житомирщині (знахідка Валерія П'ясецького) та Віта-Поштова, поблизу м. Києва (описана Д. Гаскевичем).

2. Ще одну пам'ятку в зоні Полісся виявлено 2015 року співробітниками ДП «Волинські старожитності» М. Вашетою та Т. Вербою на південний захід від с. Хорохорин Луцького р-ну Волинської обл. Тут в шурфі трапилися фрагменти посуду з лінійним та нотним орнаментами, розвал мисочки на чотирьох ніжках – всього 8 фрагментів. Не виключено, що артефакти походять із житла. Ця пам'ятка розташована за кілька кілометрів північніше від умовної межі Полісся та Лісостепу.

3. Невеликий житловий об'єкт КЛСК випадково виявлено під час спорудження дітьми «землянки» південніше с. Баїв І Луцького р-ну – на острові, в заплаві лівого берега р. Черногузки. У 2008 році це місце обстежено Г. Охріменком. На глибині 0,6-0,8 м знайдено кераміку КЛСК з лінійним та нотним орнаментами, крем'яні вироби,

залишки вогнища з попелом та печиною (пізніше експедицією Волинського національного університету ім. Лесі Українки тут проведено розкопки поселення волино-люблінської культури).

Подаємо короткий опис пам'ятки: Баїв-Острів, об'єкт (КЛСК) № 8, розміри 3,9х3 м. Форма підчотирикутна із заокругленими кутами. Глибина від сучасної поверхні 0,5 м. Стратиграфія: гумус – 0,2 м, темнокоричневе підґрунтя – 0,2 м. Заглибленість в материк – 0,1 м. Долівка більш рівна. Вогнище діаметром близько 0,5 м розташоване біля південної стінки. Навколо нього небагато столової та кухонної кераміки, невеликі крем'яні пластинки, кінцеві скребки. По всій площі виявлено дрібні шматки печини.

4. У 30-ті рр. ХХ ст. біля цього ж села (Баїв II) Я. Фітцке зафіксував поховання КЛСК, від якого залишилася амфорка (представлена в експозиції Волинського краєзнавчого музею). Точне місцезнаходження його не відоме.

5. 2012 року на південно-східній окраїні цього ж села (Баїв III) – в урочищі Панське поле на мисі лівого берега р. Черногузки Г. Охріменком знайдено кілька уламків посуду КЛСК.

6. Біля с. Боратин Луцького р-ну – в урочищі Гребельки, неподалік від лівого берега Стиру, місцевий житель І. Бойко зібрав кілька фрагментів посуду КЛСК.

7. У південній частині с. Цеперів Луцького р-ну, на городах селян, поблизу мису на лівому березі р. Черногузки у 2010 р. Г. Охріменко зібрав столову та кухонну фрагментовану кераміку КЛСК.

8. 2014 року на північ від с. Ратнів Луцького р-ну на правому березі р. Черногузки під час розкопок С. Теліженком багатошарової пам'ятки відкрито об'єкт КЛСК з розвалами великих «кухонних» посудин, крем'яними виробами [10, с. 63-75].

9. Поблизу с. Усичі (східна частина) з правого боку мису під час робіт ДП «Волинські старожитності» Г. Охріменком зібрано кераміку та крем'яні знаряддя КЛСК. У ході розкопок поблизу хутора Валентинів Я. Фітцке також знаходив подібну кераміку. Обидва пункти розташовані майже навпроти один одного на правому та лівому берегах р. Сарни.

10. Біля с. Вікторяни Луцького р-ну, на правому березі р. Черногузки також знайдено фрагменти посуду КЛСК.

11. 2007 року під час будівництва скансену біля с. Рокині Луцького р-ну, на правому березі р. Сарни, О. Середюком зібрано кільканадцять фрагментів посуду з лінійно-нотним декором (середній період). Тепер вони зберігаються в Музеї історії сільського господарства Волині. Ця місцевість належить до поліської зони.

12. У 2012 р. в уроч. Черчиці, біля м. Луцька місцевий житель Ю. Шевчук під час земляних робіт на приватній ділянці виявив кераміку КЛСК на глибині 0,5 м, що теж датується середнім періодом.

Таким чином, поблизу м. Луцька бачимо найбільше скупчення неолітичних пам'яток – всього близько 20. Варто зазначити, що на північному заході України 5 пам'яток КЛСК знайдено на Поліссі (Хорохорин, Рокині, Устя, Поляни, Фасова).

Отже, ще раз переконаємося, наскільки густо заселеними виявилися береги невеликих річок Сарни та Черногузки (розташованих поблизу умовної межі Волинської височини з Поліссям). Раніше на берегах Черногузки та Стиру були відомі такі пам'ятки дунайської культури: Полонка, Гірка Полонка, Коршівець, Голишів, Луцьк-Гнідава, Луцьк-Красне. Два останніх досліджувалися Я. Фітце в 1930-х рр., інші – М. Матвієнком у 70-х рр. ХХ ст., а в наступні роки – Г. Охріменком.

Хронологія раннього періоду. Найдавнішою пам'яткою КЛСК на Волині є поселення Рівне на правому березі р. Устя (лівобічний доплив р. Горинь). Воно датується 5539-5479 рр. ВС, тобто серединою 6 тис. до н. е. ~ 7500 рр. тому.

До середнього періоду належить поселення Голишів (за 2 км від Луцька) на лівому березі р. Черногузки. Приблизний час його існування – 5350-5200 рр. до н. е. Період від 5400-5350 рр. до н. е. був часом максимального розширення та розквіту східного периферійного ареалу КЛСК як Волині, так і в Подністров'ї. Найпізнішою пам'яткою цієї культури є Гнідава (с. Рованці) біля Луцька – вона на 1000 років молодша від поселення Рівне [2, с. 15]. До пізнього періоду цієї культури відносимо житла з пам'ятки Баїв-Острів та Клевань (останнє виявлене та досліджене В. П'ясецьким).

Поховання КЛСК в Басві. На території України поховання КЛСК відкрито в кількох місцях: Назвисько (Подністров'я), Сьомаки ? (Leski, 1938), а також Баїв, на березі р. Черногузки.

Баївське поховання КЛСК було виявлено 1939 року в басейні річки Черногузки (лівої притоки р. Стир) біля с. Баїв Луцького р-ну Волинської обл. Докладних даних про місце поховання та автора відкриття немає. На основі багаторічних розвідок Г. Охріменка з околиць Баєва відомо два близько розташовані пункти з матеріалами КЛСК – на великому мисові навпроти школи (південніше) та на острові, в заплаві згаданої річки. Але кераміка з першого належить до середнього («нотного») періоду, з Острова – до пізнього (железовської групи). Поряд з похованням (скелетом) знайдено посудину та кам'яну сокиру типу *Schuleistenkeil* (в перекладі з нім. – шевська колодка), – імовірно, наральник до одnorучного рала або знаряддя для обробки дерева. Згадка про поховання вміщена в часописі «*Z otchłani wieków*» (1939 р.), рисунок посудини (пошкодженої) подав І. Свешніков [8, табл. V, 10], її фото було опубліковане Т. Пасек та К. Черниш [6, с. 14, рис. 4], пізніше про пам'ятку згадував Я. Козловський [19, с. 55], потім схематичний рисунок посудини подано Г. Охріменком [4, с. 100, рис. 2]. Найбільш вивіреним малюнок зроблений А. Бардецьким [12, с. 253-259]. Ще один важливий момент: Я. Козловський відніс посудину до раннього періоду КЛСК [12, с. 259]. Амфорка, за якою датоване поховання, пошкоджена у верхній частині, – залишилося дно, один бік тулуба з двома вушками, прикріпленими горизонтально в найбільш розширеній частині. Від дна посудини вертикально йдуть прокреслені лінії, які у верхній частині створюють три кути. На лініях є овальні відтиски – «нотки». Особливості форми та орнаменту посудини дозволяють її датувати кінцем ранньої фази – Ib за схемою, запропонованою для України [13] або кінцем зофіпольської фази [20, с. 67-97]. Подібні вироби відомі в Моравії (зокрема, цвинтар у Vedrovice в Моравії, наприклад, посудина з поховання 19/75 (Ondraš, 2002, рис. 19,1). Їх продатовано фазою Ib 2 (Ondraš, 2002, с. 178-179). Автори підкреслюють, що пам'ятка Баїв перебуває ніби в центрі добре дослідженої території поширення КЛСК в Україні [12, с. 260]. Можна додати, що в басейні Стиру згадана пам'ятка (поховання) є, можливо, найдавнішою. В той же час в Погоринні (на р. Устя біля м. Рівне) відоме поселення КЛСК, імовірно, найраніше на

Волині. Крім того, ранні пам'ятки відомі біля м. Острог, у селах Новомалин, с. Йосипівка Здолбунівського р-ну та в Грудеку (на лівому березі Західного Бугу (Польща)).

Отже, найдавніші неолітичні пам'ятки КЛСК в межах України з'являються в басейні Горині. Міграції сюди ранніх землеробів відбувалися, ймовірно, з Угорщини. Припускаємо, що в басейн Стиру людність дунайської культури прийшла іншими шляхами з інших регіонів (можливо, з Моравії (?)).

Література

1. Археологічна спадщина Яна Фітцке / упоряд.: Г. Охріменко, О. Златогорський. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 488 с.
2. Ковалюх Н. Н., Котова Н. С., Охріменко Г. В. Новые данные о хронологии неолитических памятников Вольны // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ, 2007. – Вип. 7. – С. 15-17.
3. Ларина О., Охріменко Г. Крайняя восточная периферия западной линейной керамики (пространственно-географический аспект) // *Revista arheologică. Seria nouă*. – Chişinău, 2007. – Vol. III. – Nr. 1-2. – С. 89-109.
4. Охріменко Г. В. Кам'яна доба на території Північно-Західної України (XII-III тис. до н. е.). – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – 520 с.
5. П'ясецький В., Охріменко Г. Дослідження пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки на Волині // *Археологія*. – 1990. – Вип. 4. – С. 69-82.
6. Пассек Т. С., Черныш Е. К. Памятники культуры линейно-ленточной керамики на территории. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Вип. Б I-II. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 68 с., XXVI табл.
7. Позіховський О., Романчук О. Нова археологічна пам'ятка на Березнівщині // *Археологічні дослідження Львівського університету*. – Львів, 2003. – № 6. – С. 79-87.
8. Свешников И. К. Культура линейно-ленточной керамики на территории Верхнего Поднестровья и Западной Вольны // *Советская археология*. – 1954. – Т. XX. – С. 100-130.
9. Свешников І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Ровенська обл. – К.: Наукова думка, 1982. – 115 с.
10. Теліженко С. Неолітичний об'єкт КЛСК на багатошаровій пам'ятці Ратнів-II (урочище Ріписько) зі слідами землеробського виробництва // *Наукові студії*. – Винники-Жешув-Львів: Апріорі, 2015. – С. 63-75.
11. Терський С. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині. – Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2010. – 380 с.
12. Bardec'kij A. B., Dębic M., Saile T. Eine bandkeramische Bestattung aus Baiv bei Luzk in Wolhynien // *Sprawozdania Archeologiczne*. – Kraków, 2013. – № 65. – S. 253-261.
13. Dębic M. *Kultura ceramiki wstęgowej rytej na Ukrainie (Niepublikowana praca doktorska)*. – Rzeszów, 2012.

14. Dębic M. Zur relativen Chronologie der Linienbandkeramik in Südostpolen // *Spawozdania Archeologiczne*. – Kraków, 2015. – № 67. – S. 31-56.
15. Dębic M., Saile T. Zu den östlichsten Siedlungen der frühen Bandkeramik // *Prähistorische Zeitschrift*. – 2015.
16. Dębic M., Saile T., Pozihovs'kij O. L. Mežirič (Ukraina) – najbardziej na wschód wysunięte stanowisko wczesnej fazy kultury ceramiki wstęgowej rytej // *Skice neolityczne. Księga poświęcona pamięci Profesor Anny Kulczyckiej-Leciejewiczowej*. – Wrocław, 2014. – S. 131-144.
17. Fitzke J. Odkrycie ziemianek starszej ceramiki wstęgowej w Lucku // *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności*. T. XLII. – № 8. – 1937. – S. 231-232.
18. Jan Fitzke – archeolog, badacz przeszłości Wołynia, muzeolog. *Z Wołynia 1936-1939: fragment spuścizny piśmienniczej / zebrał Gaczoł A., Kowalów W.-J.* – Biały Dunajec-Ostróg, 2009. – 308 s.
19. Kozłowski J. K. The Eastern Areas of the Linear Band Pottery Culture // *Memoires Archeologiques*. – Lublin, 1985. – S. 51-70.
20. Kulczycka-Leciejewiczowa A. O zofińskim stylu ceramiki wstęgowej rytej w Polsce // *Archeologia Polski*. – 1983. – № 28. – S. 67-97.
21. Kulczycka-Leciejewiczowa A. Samborzec. Studium przemian kultury ceramiki wstęgowej rytej. – Wrocław, 2008.
22. Pavúk J. Early Linear Pottery Culture in Slovakia and the Neolithisation of Central Europe // *LBK Dialogues. Studies in the formation of the Linear Pottery Culture / red.: Lukes A., Zvelebil M.* (British Archaeological Reports. International Series 1304). – Oxford, 2004. – P. 71-82.